

ԵՐԲ ԵՂԵԳՆԵՐԸ ԿԱՆԳՈՒՆ ԵՆ

Բանալի բառեր – Փառեն, Արամ, Կարո, Զեյթուն, կիլիկիահայեր, եղեգներ, արդիականություն, ազգային-ազատագրական պայքար, եղեն, զինադադար, հայրենի եզերք, պետականություն, հոգևոր, պատմական և մշակութային արժեքներ

Տաղանդավոր գրող Ստեփան Ալաջաջյանի (1924-2010) «Եղեգները չխոնարհվեցին» վեպը հայ գրականության այն գործերից է, որոնցում արծարծված խնդիրները հրատապ են նաև մեր օրերում, քանի որ վերջին տարիների ազգային ու քաղաքական իրադարձությունները ստիպում են ճշտել հայ մարդու առջև ծառացած կենսական ամենակարևոր հարցերից մեկը՝ շարունակել լ պայքարելով ապրել, թե՛ ընկնելով գոյատևել:

Ալաջաջյանի վեպը յուրովի արձագանքն էր 1960-ական թթ. խորհրդահայ հասարակության մեջ առ իր ոչ վաղ անցյալն առաջացած վերազարթոնքի: Վեպն առաջին անգամ լույս է տեսել երկու գրքով¹ մի քանի տասնյակ հազար տպաքանակով՝ դառնալով այն որոնված հրատարակումներից մեկը, որի համար մարդիկ գրախանութների առջև գիշերները հերթ էին կանգնում:

Գրականագետ Սևակ Արզումանյանը այս վեպի մասին իրավացիորեն գրել է. «Ստ. Ալաջաջյանն արտացոլում է մեր պատմության ամենադրամատիկ փուլերից մեկի ազգային-քաղաքական կյանքը»²: Նա կարևորել է վեպի բարձրացրած հանգուցային հարցերը, ընդգծել մանավանդ այն «*անալի սերն ու կարոտը*», որ տաժել է հեղինակը հայրենի եզերքի ու նրա նկատմամբ³:

Ասվածին եթե հավելենք հեղինակային խոսքի նպատակամետությունն ու հուզականությունը, ազգային մտածողության խորին դրսևորումները, գեղարվեստական պատկերավորման հարստությունն ու վարպետությունը, վեպն իրոք աննախադեպ երևույթ էր ինչպես Ալաջաջյանի ստեղծագործական շրջայում ունեցած իր բարձր դերով, այնպես էլ ժամանակաշրջանի հայ գրականության մեջ շոշափված թեմատիկայի առումով:

Վեպը ջերմությամբ է ընդունվել նաև սփյուռքահայության կողմից: Ալաջաջյանի այդ գրքի մասին Բոստոնի «Հայրենիքում» Արամ Հայկազը գրել է, որ վեպը կարդացվում է «*աճող խանդավառությամբ*», պատմում այն

¹ Ալաջաջյան Ս., Եղեգները չխոնարհվեցին, գիրք Ա-Բ, Երևան, 1966-1967:

² Տե՛ս Արզումանյան Ս., Ստեփան Ալաջաջյան, Երևան, 2008, էջ 103:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

մարդկանց մասին, որոնք մեր «անկախության երազին պահպանողներն են»¹: Իսկ սփյուռքահայ գրականագետ Օննիկ Մարգիսեանը, Բեյրութի՝ իր խմբագրած «Շիրակ» ամսագրում հատկապես արժևորելով վեպում տեղ գտած հերոսներին, որոնց «լեռնորդիներ» է անվանում, ընդգծել է նրանց «հայր բնորոշ յատկանիշներով» լեցուն ներաշխարհը, «հայ մարդու մտածումներով՝ կյանքի, մահուան, պետականության, եկեղեցիի ու մշակույթի մասին» մտահոգություններն ու նվիրումները²:

Ալաջաջյանի վեպը հետագայում մի քանի անգամ վերահրատարակվել է միասնական հատորով. վերջինը տպագրվել է 2004 թ. մեր գրականության նվիրյալ մշակներից մեկի՝ Գոհար Աճեմյանի խմբագրությամբ:

Միշտ մնալով ընթերցողների ուշադրության կենտրոնում՝ վեպը զարմանալիորեն քիչ է արժանացել գրականագիտության ուշադրությանը:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի ու նրա հետևանքների թեման նոր չէր մեր գրականության համար: Կոստան Զարյանի «Տատրագոմի հարսը», Ակսել Բակունցի «Լառ Մարգար» և «Ծիրանի փողը», Խաչիկ Դաշտենցի «Խողեղան», Հրաչյա Քոչարի «Կարոտ» և «Նահապետ», Գուրգեն Մահարու «Այրվող այգեստաններ» գործերը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ հեղափոխականի մը հիշողությունները» և մի շարք այլ ստեղծագործություններ բավականին խորությամբ էին անդրադարձել հարցին, բայց ասելիք դեռ շատ կար, ու քիչ չէին չպեղված ու գեղարվեստական խոսքի մակարդակի չբարձրացված խնդիրները:

Ալաջաջյանի վեպի նորություններից էր մեր ժողովրդի արևմտահայ հատվածի բեկորներից մեկի՝ կիլիկիահայության ողբերգական կյանքի վերջին շրջանի՝ հետեղեռնյան մի քանի տարիների իրադարձությունների արտացոլումը, որոնց մասին ըստ ամենայնի ու համակողմանի գրված չէր մեզանում:

Վեպի լույսընծայման 55-ամյակը լրանում է այս տարի, որն առիթ է ընձեռում մեզ մեկ անգամ ևս ընթերցողի ուշադրությունը բևեռելու վեպի հարցադրումների ու գաղափարադրույթների վրա և, մանավանդ, նրա հայացքը շրջելու դեպի մեր ոչ վաղ անցյալի՝ որքան ողբերգական, նույնքան հերոսական այն իրադարձությունները, որոնց մեջ ապրեց հայեցի անանց գաղափարներ ու անմնացորդ նվիրումներ ունեցող մի ամբողջ սերունդ՝ հատկապես ընդգծելով, թե որքան կարևոր է անցյալը՝ ներկայի ու գալիքի ուղիները հստակեցնելու համար:

Թուրքիայի վարած քաղաքականությունը եղել և մնում է Հայոց եղեռնը ցանկացած գնով ժխտելն ու մոռացության տալը: Ալաջաջյանի վեպը մեկ անգամ ևս վավերացնում է պատմական անժխտելի ճշմարտությունը, գե-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1967, 1 օգոստոսի:

² Տե՛ս «Շիրակ», 1968, թիվ 6-7:

դարվեստական խոսքի միջոցով ցույց տալիս այն ավերածություններն ու նախճիրները, որոնք կատարել էին թուրքերը Կիլիկիայում դարերի ընթացքում՝ եղեռնից առաջ, եղեռնի ժամանակ և հետեղեռնյան այն մի քանի տարիների ընթացքում, երբ ապրեցին իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձած վերապրող հայերը:

Վեպն այն սակավաթիվ գործերից է, որ մղում է խորհրդածությունների, մեկ անգամ ևս մտածել տալիս մեր ոչ վաղ անցյալի ողբերգական դեպքերի մասին, եզրահանգումների դուռ բացում հայ մարդու համար մանավանդ մեր օրերում, երբ շատ բան, որ ազգային է ու հայեցի, առնվազն մոռացության է մղվում՝ մշուշելով *ազգային միասնության գերագույն իդեալ-նպատակը*: Ու եթե այսպես շարունակվի, հայ պատմության պանծալի շատ դրվագներ անդամալիորեն մատնվելու են կորստյան:

Վեպն ունի «Հորս հիշատակին» ընծայականը, որը 1966-1967 թթ. հրատարակությունում չկա և ավելացվել է միայն 1970 թ. միասնական տպագրությունում, մի հավելում, որ խոր ընդգրկում ունի: Հոր պատկերի կերպավորումն ու նրանից բխող ներշնչանքը նոր բան չէին մեր գրականության մեջ: Չարենցյան հիշատակումներն իր հոր մասին պարզապես Արգար աղային տրվելիք տուրք էին, որն ընդամենը գորգավաճառ էր և որպես կերպար ու ասելիք գրեթե բացակա է գրողի գործերում: Ալաջաջանի համար հայրը մարմնացումն է պատմության շատ որոշակի շրջանի, հայոց ողբերգության հետևանքների անմիջական կրողը:

Հովհաննես Շիրազի հայրը, որ նույնպես հայկական կոտորածների ականատեսներից էր և իր «*մոլոր*» աչքերում պահում էր բազում գերեզմաններ՝ որպես «խաչեր»՝ խրված իր սրտում, շիրազյան պոեզիայում, այդուհանդերձ, հանդես է բերվում որպես եղեռնի *անհատական* կրող, մինչդեռ Ալաջաջանի համար իր հայրը այդ նույն եղեռնի *ընդհանրացված* մարմնացումն է, նրա *խտացված արտահայտիչը*:

Ալաջաջանը խորին սիրով է կապված եղել հոր հետ՝ ոչ միայն որպես որդի ու արյան կրող: Նրան կապել է նաև հոր գերդաստանի պատմությունը՝ որպես *ցեղի ու ժողովրդի տառապանքների ու ճակատագրի անմիջական զոհի*: Ավելին, Ալաջաջանի գրական ստեղծագործությունների մի մեծ մասն ուղղակի արտացոլանքն է իր հայրական սերնդի ու հայրական գերդաստանի ունեցած այդ տառապալից կյանքի:

Ավելի ուշ գրված «Չափացած վերք» եռահատոր վեպում (1989, 1990, 1993) ընթերցողին ուղղված «Այս վեպը...» վերնագրով իր խոսքում Ալաջաջանը շատ ավելի տպավորիչ է հիմնավորում այդ հանգամանքը. «1939 թվականին հայրս ինձ տարել է Դեր-Էլ-գոր (Դեր-Էլ գոր, Դերգոր), որպեսզի ցույց տա, թե որտեղ են թաղվել պապս, տատս, հինգ եղբայրներս, մեր գերդաստանի հարսները, հորեղբայրներիս զավակները, թվով քառասուններկու

հոգի, բայց չի գտել նրանց շիրիմները...

Անհողակույտ մեռելներ...»¹:

Ալաջաջյանի համար հոր մտապատկերը նաև ազգային արժանապատվության խորհրդով է լեցուն, և եթե մի կողմից այն հիմք է իր ժողովրդի ապրած ողբերգական դեպքերի բացահայտման համար, ապա մյուս կողմից արտացոլումն է իր՝ որպես գրողի գաղափարական ու գեղարվեստական մտածողության անմիջական դրսևորումների: Կարելի է ասել, որ Ալաջաջյանի հայրը՝ որպես հույզ, զգայնություն ու գաղափարադրույթ, ներկա է այս վեպի ամբողջ շարադրանքում և ներառված է որոշ կերպարակերտումներում (Արամի հոր, Թումասի և այլոց):

Վեպում հառնում է կրկնակի արծվաբերդ Զեյթունը՝ իր հող ու ջրով, թավուտ անտառներով ու խորխորատ ձորերով, կապույտ երկնքով ու մինչև այդ երկինքը բարձրացող լեռնաշղթաներով և մանավանդ իր հերոսածին մարդկանցով, այն ամենով, որ կոչվում է ծննդավայր ու հայրենիք, հայ ու Հայաստան:

Հենց այդ ամենի սերն է, որ նորից դեպի հայրենի եզերք է բերել գաղթի ու տարագրման ճամփեքով անցած հայ մարդկանց, որոնք տեսել էին Դեր-Ձորի անապատները, կորցրել հարազատներին, բայց անմար էին պահել հայրենի հողի կարոտը, խաղաղ կյանքի ու արարման երազանքները: Նրանք բոլորը եկել էին խաղաղ ու ստեղծարար աշխատանքի նվիրվելու համար, բայց ստիպված եղան ոչ թե մահ ու մուրճ, այլ զենք վերցնելու:

Վեպն արտացոլում է այդ մարդկանց կյանքի մի կարճ ժամանակաշրջան՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Կիլիկիա վերադարձած հայերի օրհասական կյանքը 1919-1921 թթ., որն ընդհատվեց ֆրանսիացիների ու քեմալականների միջև կնքված՝ Կիլիկիան թուրքերին հանձնելու գաղտնի պայմանագրի գործադրման պատճառով՝ դրանով իսկ խափանելով Կիլիկիայի հայկական ինքնավար պետություն կազմավորելու ֆրանսիացիների «խոստումը», մեկ անգամ ևս հաստատելով, որ մեծ տերությունները երբեք և ոչ մի պարագայում իրենց խոստումների տերը չեն մնում:

Այդ մարդկանց կյանքը լեցուն է անդառնալի ու անչափելի կորուստներով, շուրջբոլորը ողբ է ու կործանում, գետերից ելնող ողբ, ավերակներից ելնող ողբ, հողերի տակից լսվող ողբ, բայց կան նաև ցորենի հատիկի չափ ուրախություններ՝ հայրենի հողը, հրաշքով փրկված հարազատների վերագտնումը, խաղաղ կյանք վերակերտելու հավատը, նախնիների գործը շարունակելու նվիրումը:

Հայրենի եզերք վերադարձի բաղձանքը հայ մարդու ամենակայուն ու տևական հատկանիշներից մեկն է եղել ու մնում դարեր շարունակ, նրա մտածողությունն ու գործունեությունը ձևավորող ուժերից մեկը, ոչ թե

¹ Ալաջաջյան Ս., Չսպիացած վերք, Երևան, 2019, էջ 47:

հոգևոր, այլ իրական հայրենիքի գոյության պայմանը: Վերադառնալ նշանակում է հավատարիմ մնալ ինքդ քեզ, նշանակում է մասնակից լինել կառուցման, նշանակում է շարունակել մնալ հայ, նշանակում է... վրեժ լուծել նահատակվածների համար:

Ամերիկայում հայտնված Համաստեղն իր պատմվածքներից մեկի հերոսի՝ Օվանի տղայի շուրթերով հայ մարդուն պատած հենց այդ հոգեմաշ ու կսկծալի բաղձանքի մասին էր խոսում, հեքիաթ այն գյուղի, որ Չայի կամուրջ ուներ, դեպի վանք տանող Հողդար ճամփա... ռանչպար Թորո ու երեցփոխ Վարդան...

Ալաջաջյանի հերոսների համար այդ երազ-երկիրը Պաղ-Աղբյուրն է, Սուրենյանց վանքը, Այրածոյի լեռները, Ձորագետը, Շուղը, Բերդաջիղը, Ցլաքարը, Ստեփան Ուլնեցին* իր գրություններով ու օրհնություններով:

Վերադարձի այդ տենչը երկու հեղինակների գործերում հնչում է որպես հարատևության երաշխիք, ազգային գոյության կարևոր հիմք, կյանքի կոման:

Ալաջաջյանի այս վեպը, որքան էլ շարադրված է գեղարվեստական խոսքի բարձր մակարդակով, իր բուն խորքի մեջ *պատմական վկայախոսություն* է, հայ ժողովրդի մի կարևոր հատվածի իրական պատմությունը կոնկրետ ժամանակամիջոցի ընթացքում: Բայց այն լոկ անցյալի պատմությունն չէ, այլև միջոց թափանցելու ներկայում ընթացող մի շարք իրադարձությունների խորքը, անցյալի օրինակներից դասեր քաղելու հնարավորություն:

Ալաջաջյանի վեպի հերոսը անհատ մարդը չէ: Այն արտահայտում է հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ամբողջական կեցվածքը և ընդհանրացնում այն հերոսական դիրքորոշումը, որն ուղեկցել է նրան այս աշխարհում իր արդարացի իրավունքները պաշտպանելու գործում:

Վեպում կա այսպիսի հատված. գլխավոր հերոսներից մեկը՝ Արամը, այցելում է քայմաքամ** Շեբեբին և լսում մի թուրք սպայի խոսքերը. «...*հայերը եղեգներ են, մենք՝ նրանց քամին, որ կողմ փչենք, այն կողմ էլ կխոնարհվեն*»¹:

Հայերը եղեգներ են... Զեյթունցիներն իրենց մղած վերջին հերոսամարտով եկան հաստատելու, որ իրենք, Խաչիկ Դաշտենցի խոսքերով ասած, «*չաթալ օսկոր*» ու «*չորս պլոճիկ*» ունեցող² մարդիկ են, և եթե եղեգներ են, չճկվող եղեգներ են, ու եթե ընկնում են, նաև կանգնել ու խոյանալ գիտեն:

Հենց այդ չճկվող եղեգների մասին է Ալաջաջյանը հյուսել իր վեպը, որ

* Զեյթունի պատմական անունը Ուլնիա է:

** Գավառապետ, խոսակցական՝ տեղապահ, փոխգնդապետ:

¹ Ալաջաջյան Ս., Եղեգները չխոնարհվեցին, Երևան, 2004, էջ 173: (Այսուհետև այս գրքից հղումները տրվելու են շարադրանքում՝ փակագծում նշելով միայն էջը. տողատակի ծանոթագրությունները մերն են – Ա. Ա.):

² Տե՛ս Դաշտենց իւ., Ռանչպարների կանչը, Երևան, 1984, էջ 9:

ասք է հերոսության, պայքարի ու մահվան պատմության, աննկուն այն սերնդի կյանքի արտացոլանքը, որին ջանացին խոնարհեցնել թշնամիները, բայց չհաջողեցին՝ անկախ նրանից՝ գոյամարտի ելածները հաղթեցին, թե պարտվեցին:

Վեպում հեղինակային խոսքը հայրենասիրական խոր բովանդակություն է ստանում նաև մախրենու առթիվ՝ հաստաբուն, հաստակոճո ու սաղարթախիտ այն ծառի, որ խորհրդանշական իմաստով է ներկայացվում, հանդես բերվում որպես քամիների դեմ կանգնած անհնազանդության մարմնացում, դեպի հողը խորացող հաստաբետ արմատների վրա հենված գոյ, նման այն ժողովրդին, որը դարեր շարունակ ապրել է իր շուրջօրուրը, հանգստացել սաղարթախիտ ճյուղերի ստվերի ներքո, անտառի խորքերից եկող մշկենու հոտն առել, ջերմացել ու սիրել հայրենի հողը:

Վերադարձի, կյանքի սիրո, պայքարի ու ինքնագոհման հեղինակային այդ խոսքը վեպում հնչում է որպես հայ մարդուն ուղեկցող հավերժական երգ, համախմբման ու միասնության անկանգ մեղեդի:

Ալաջաջյանի վեպը նաև դատապարտման վճիռ է իրենց որջերից ու մզկիթներից ելած և ամբոխ դարձած, բիր ու զենք առած թուրք խուժանի դեմ, որ միայն քանդել ու սպանել գիտի, որ մերժում է այն ամենը, որ գեղեցիկ է ու արարող կյանք:

Վեպն իր ամբողջության մեջ հեղինակի հոգուց պոռթկացած պատգամ է ու նաև կանչ, սրտի ճիչ ու մորմոք:

Խորհրդանշական է վեպի սկիզբը. տաք լուսաբացի իրողությունը կտրուկ փոխվում է. աղբյուրից ջուր կրող կանայք իրենց սափորները դատարկում են որպես հարգանքի տուրք ու նշան՝ թշնամու կողմից նենգորեն խփված, գաղթ ու անապատ տեսած Բաշալենց Սեթի հիշատակին: Եղեռնից ողջ մնացած ու հայրենի տուն վերադարձած զեյթունցիները համոզված են, որ Սեթը *«վերջին գոհը չէ»*, ու սարսուռով մտածում են. *«Միսս՛լ է մեր վերադարձը, պետք է հեռանալ»* (էջ 4):

Ամբողջ վեպի ընթացքում ծավալվում է կարևոր հենց այդ՝ մնալու կամ հեռանալու հարցը. վերադարձողների համար Կիլիկիան հայրենի՞ք է մնալու, թե՞ ոչ: Ալաջաջյանի վեպը հաստատում է, որ դա սոսկ վերադարձ չէ հայրենի բնաշխարհ, այլև վերադարձ է դեպի կյանք, ինքնահաստատման վճիռ, ազգային գոյատևման խարսխի կայացում:

Համաշխարհային պատերազմը հայ զանգվածների վրա թողել էր ցնցոտիներ, իսկ եղեռնը՝ մերկություն: Մերկություն մարմնի և հոգու, հավատի ու մանավանդ՝ հույսի:

Գրողը մանրամասնորեն է պատկերում շրջանի ողբերգական կացությունը, մարդկանց պատած անանց վշտի դրսևորումները, հույսի ու անհուսության՝ իրար հաջորդող այն հոգեվիճակները, որ որքան ուրախություններով էին լեցուն, նույնքան էլ կորստաբեր էին ու կործանարար:

Հարազատ բնօրրանից դուրս քշված զեյթունցիները ամբողջ չորս տարի

բռնագաղթի էին ենթարկվել, ու հիմա նրանց բեկորները ձեռնարկել էին հայրենի օջախի վերականգնումը՝ կարծրացած հոգիներում պահելով իրենց հարազատների, ծնողների ու որդիների կորստի վիշտը: Այդ է պատճառը, որ Մեթի աճյունի առջև չեն արտասվում, ու նաև այն, որ նահատակ հերոսների դիակների վրա արտասուքը նախատինք էր համարվում այդ աշխարհի մարդկանց համար:

Քարաշատ, կարծր, «ուս-ուսի» կառուցված Զեյթունի, «...որի մեջքին Այրածո սարն էր, ապա սարի ուսին մի ուրիշ սար, սարը սարին թիկնած, սարից ծնվող մի այլ սար, սարը սարին կամու ւրջ» (էջ 33), իսկական խորհրդանիշն է Փառենը՝ ձիգ, մռայլ, մախրենու նման կանգուն, ծառակեղևի պես խանձված դեմքով ու խանձված ճակատագրով:

Ալաջաջանը հանձին նախկին վարժապետ Փառենի կերտում է հայ մարդու, հայաշխարհը մարմնավորող հայրենասեր մտավորականի ու նվիրյալ զինվորի կերպար, ում վերաբերյալ ստեղծում է իմաստալից ու ազդեցիկ ևս մի պատկեր. «Փառենն անջատվեց մախրենուց, և կանանց թվաց, թե ծառի բունը կիսվեց» (էջ 3): Ծառի բուն, ծառի կոճղ ու արմատ՝ կանգնած հայրենի հողի վրա, ինչպես ամեն մի զեյթունցի, ինչպես «նվազավոր հայրենի» Մկրտիչ Պեշկեթաշյանի պատկերած զեյթունցի իր նախորդները, «որոնք ի բյուր պատերազմաց թեպետ խոց՝ // Մեջ ամպրոպաց ի ժայռ կանգուն են կեցեր»¹:

Գրողը միազիժ հերոսներ չի ստեղծել, և ոչ էլ նրանք բեռնացված են՝ միայն դրական կամ միայն բացասական: Վեպում գործող գլխավոր թե երկրորդական այդ մարդկանցից և ոչ մեկը չի եկել Զեյթուն՝ հերոսություններ կատարելու: Նրանք վերադարձել են՝ իրենց հողն ու երկիրը վերաշինելու, այնտեղ ապրելու համար, բայց նրանց ստիպում են կռվի ելնել՝ մեկ անգամ ևս գաղթի ճամփեքով չքայլելու, նախնիների մատուներն ու սրբությունները պաշտպանելու համար:

Այդ սրբությունները շատ էին, որոնց մի մասին անդրադառնում է գրողը, վերակոչում նյութական ու հոգևոր այն արժեքները, որոնք դարեր շարունակ ապրեցրել են Զեյթունի քաջասիրտ սերունդներին, պայմանավորել նրանց հավատալիքներն ու ներաշխարհը:

Ալաջաջանը լավատեղյակ է ոչ միայն Ուլնիա աշխարհի պատմական անցյալին, այլև կիլիկիահայության կենցաղին ու բարքերին, ավելին, իր գերդաստանի բերումով լինելով այդ ամենի կրողներից մեկը՝ իր անդրադարձումներով մոռացության գրկից փրկում է շատ սովորություններ: Այդ էջերը ոչ միայն ճանաչողական արժեք ունեն, այլև վիպական գործողություններին հաղորդում են բնականություն, պատումը համեմուն հայեցի գունեղանքներով, կենդանի ու բաբախող կյանքի տպավորություն ստեղծում:

Այդ ամենին հավելվում են գրողի տեղեկատվությունները Զեյթուն աշ-

¹ Պեշկեթաշյան Մ., Տաղեր, Երևան, 1961, էջ 54:

խարհի ծառ ու ծաղկի մասին: Բնաշխարհի վերաբերյալ հեղինակի ունեցած համակողմանի գիտելիքները, մանավանդ ծառերի տեսակների ճանաչողությունը, բնակլիմայական երևույթների խորագիտությունը պատկեր առ պատկեր ի հայտ են գալիս վեպում և ընդհանրացնում այն անքակտելի կապը, որ կա մարդկանց ու իրենց հարազատ եզերքի, հող ու ջրի միջև: Հեղինակային գաղափարադրույթն էլ հենց այդ է. դարերի ընթացքում ստեղծված հոգևոր ու նյութական արժեքները՝ ազգային բարքերը, հայրենի բերդերը, վանքերը, գրքերը, մատյաններն ու մանավանդ իրենց լեզուն ու հավատքը պահպանելու համար են վերադարձել զեյթունցիները: ***Վերադարձել են կիլիկիահայության ազատագրական պայքարի պատմությունը շարունակելու համար:***

Ալաջաջյանը հաճախ է անդրադառնում նաև պատմական աղբյուրներին, որոնք վեր են հանում Ուլնիա աշխարհի անցյալը, օգտագործում վկայություններ, օրագրություններ, որոնք առհավատյաներ են երկրի պատկանելության, նրա անցած դժվարին, բայց և հերոսական ճանապարհի, որոնցից են նաև «Թռչնոց գրքի»՝ ռազմագիտական ծածկագիր այն կանոնագրքի հիշատակումները, որոնցից օգտվել են կիլիկիացիները թշնամիների դեմ մղած իրենց երկարատև կռիվների ընթացքում: Ի դեպ, վեպի արժանիքներից է նաև այն, որ հեղինակը ցուցաբերում է ռազմական գործողությունները պատկերելու մեծ վարպետություն՝ լինեն դրանք փոքր ընդհարումներ, թե հուսահատիչ կռիվներ (Մարաշի անկումը, Սաքիի լեռնանցքի, եղեգնուտի գոյամարտերը և այլն):

Կիլիկիահայությանը պատուհասած ցրոնքի, ավերումների ու կորուստների այդ օրերին գրողը վեր է հանում մանավանդ հայ ընտանիքի ստեղծման ու կայացման հարցը, որը նշանակում էր ամուր կապի ստեղծում ու հոգատարություն մարդկանց միջև և ոչ միայն այդ, այլև հողին կառչելու վճիռ, սերունդների շարունակության երաշխիք:

Վեպում այդ ամենը մատուցվում է մարդկային կյանքի փոխհարաբերությունների բնական ընթացքով, որտեղ առանձնանում են մանավանդ հերոսների միջև ծավալվող երկխոսությունները, որոնք վերաբերում են կյանքի բազում խնդիրների և հատկապես ներաշխարհային ու ազգային հարցերին:

Այս մարդկանց կյանքի հակառակ կողմում ցցված է թուրքը՝ իր նախնական բնագոյային պահվածքով ու նոր չարիքներ կատարելու պատրաստակամությամբ: Կիլիկիահայության նկատմամբ թուրք խուժանի ու գորքի գործելակերպը կրկնակի դաժան էր նաև այն պատճառով, որ նրանց մի մասը բալկանյան երկրներից այստեղ բերված մարդիկ էին, որոնք, պարտություն կրելով մեծ տերություններից, իրենց վրեժը լուծում էին քրիստոնյա հայերից: Բայց թուրքը միայն մարդասպան չէր: Նրա նպատակը թալանելն էր ու մանավանդ քանդելը: Ալաջաջյանի վեպը փաստում է, որ նա մշակութաբանական առումով ևս չարիք է. ավերում է այն ամենը, ինչը գիր է ու քանդակ,

արձանագրություն է ու կառույց, միտք ու շինություն: Արդեն քանի՞ դար թուրքը դուրս էր եկել աշխարհը նվաճելու: Եվ նրա արշավը նման չէր և ոչ մի զորականի կովի, որ մղվում է զորքի միջոցով: Իր զորագնդերի հետևից նա տանում էր ամեն բան ոչնչացնող իր վաչկատուն բնակիչներին, որոնք չէին թողնում քար քարի վրա ու բնակալում էին գրավված հողերի վրա, ոչնչացնում տեղաբնիկներին, ստեղծում «*հայրենիք*», որ իրենցը չէր, և որին չգոյ «*վաթան*» անվանումն էին տալիս՝ ապրելու միակ կենսաձև ընտրելով այն ամենի ոչնչացումը, որը թուրքական չէր:

Ծանոթ, շատ ծանոթ մի պատմություն, որ լավ գիտեին գեթունցիները, բայց նորից (արդյո՞ք վերջին անգամ) հավատացին եվրոպացիների խոստումներին, հավատացին նրանց մարդասիրական «*որոշումներին*» ու մոռացան, որ թուրքը նույն թուրքն է եղել դարեր շարունակ ու միշտ մնալու է նույնը:

Մեզանում շատ է գրվել, որ աշխարհը անհոգ ու անտարբեր մնաց հայոց եղեռնի նկատմամբ: Ալաջաջանն իր վեպում յուրովի է շոշափում այդ հարցը: Գրողը չի անդրադառնում աշխարհի՝ նախկինում ցուցաբերած այդ ստոր վերաբերմունքին: Նա գրում ու խոսում է նոր դրսևորումների մասին: «*Մարդասեր*» Ֆրանսիայի անգործության, 1916 թ. Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված «Սայքս-Պիկո» համաձայնագրի սնանկության օրինակով, ըստ որի՝ պետք է ստեղծվեր Կիլիկիայի հայկական ինքնավարությունը, Ալաջաջանը ցույց է տալիս նաև նոր ժամանակներում հյուսվող նենգ շահագրգռությունները՝ միշտ նույն դերակատարներով՝ Անգլիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Իտալիա..., միշտ նույն խարդավանքներով, միշտ նույն նպատակներով՝ ձեռքը զցել այն «*համեղ*» պատառը, որը Թուրքիան էր:

Ալաջաջանի աշխարհաճանաչողությունն ու խորաթափանցությունը այդ ամենի մեջ առանձնացնում են մանավանդ Անգլիայի բացասական դերը հայկական հարցում: Այդ ամենի հետևանքով էր նաև, որ հայ մարդը զաղթական ու աքսորյալ էր դարձել իր երկրում, իր հողի վրա, ու հարազատ արևը կրակի էր վերածվել, ավագուտները՝ շիրիմի, և աստվածապաշտ ու խաղաղասեր հայ աշխատավորը ստիպված էր ի վերջո գալ այն համոզման, որ իրեն սպանողին պետք է սպանությամբ պատասխանել:

Ապրելու, հարատևելու ու նաև չարին պատժելու վճռականությունը Ալաջաջանը հատկապես մարմնավորել է իր կերտած գլխավոր հերոսների՝ Փառենի, Արամի, Կարոյի, Սիմոնյանի կերպարներում:

«Նավը լերան վրա» վեպում Կոստան Զարյանը մի այսպիսի միտք է արտահայտում՝ կան «*ամեհի*» կովոդներ և կան «*գաղափարի*» մարդիկ:

Ալաջաջանն իր վեպում կերտում է միևնույն ժամանակ և՛ կովոդ, և՛ գաղափարակիր մարդկանց տիպարներ, որոնցից հատկապես առանձնանում է Փառենը:

Որքան էլ Արամը ավելի մեծ լիազորություններով է օժտված և բարձր

պաշտոն ունի, վեպի կենտրոնական հերոսը մնում է Փառենը հանձին որի գրողը արտահայտում է վեպի գաղափարական իր իդեալը՝ վերադարձի փաստ, հոգևոր ու ազգային արժանիքների պահպանում, գոյակովի իրականացում, փրկվելու հնարավորություն (նա միակն է վեպի գլխավոր հերոսներից, որ չի մահանում):

Փառենը, կյանքի մեծ փորձառություն ունենալով, միանշանակ չի ընդունում կատարվող դեպքերը, կասկածով է վերաբերվում Արամի կողմից կատարվող քայլերին, այն համոզումն ունի, որ մեծ տերությունները կարող են ամեն բոլոր լքել իր ժողովրդին, ու կարող են կրկնվել աքսորն ու ջարդը: Մտածումների երկվությունը, որն անընդհատ տանջում է նրան, թեև մի կողմից միջոց է հեղինակի համար իր հերոսի կերպարի հարստացման (հոգեկան հույզեր, իրականացվող գործողությունների բազմազանություն ու բազմադիմություն և այլն), սակայն մյուս կողմից արտացոլում է այն բարդ ու հակասական իրավիճակը, որի մեջ հայտնվել էր ամբողջ կիլիկիահայությունը:

Փառենը լավ գիտի իր ժողովրդի պատմությունը, այն բնաշխարհը, որի մեջ հասակ է նետել հայ մարդը: Նա հոգով ու էությամբ կապված է հայրենի եզերքին, հաճախ է զրույցի բռնվում ոչ միայն մարդկանց, այլև դաշտ ու լեռան, քար ու ծաղկի հետ. չէ՞ որ նրանք իր հարազատներն են, իր կյանքի հենասյուները: Նա գիտե, որ թշնամին նույն նպատակներն է հետապնդում, ինչ մինչ եղեռնը, պարզապես առաջմ նա գործում է դարանից, մինչ կզինվի ու կկազմակերպվի: Փառենը հասկանում է նաև, որ օգնող ուժ չկա Ձեյթուն վերադարձած հայերի համար, ու նաև՝ տեղ չկա գնալու, քանի որ նախնիները այս քարալեռներն ու հովիտներն են ավանդել իրենց, և որ պետք է ամեն ինչ անել ապրելու ու գոյատևելու համար մինչ նահատակվելը:

Նրա նման է մտածում նաև Կարոն, որը, սակայն, ունի անբեկանելի այն համոզումը, որ գոյատևելու առաջին երաշխիքը թշնամուց վրեժ լուծելն է: Կարոն շրջում ու տեսնում է, թե ինչպես են նոր վայրագությունների նախապատրաստվում թուրքական բնակավայրերում: Կարոն գենքի հավատավոր է, ամեն բանից առաջ նա ապավինում է գենքին և այդ գենքը հաճախ է օգտագործում որպես արդարության վերականգնման միակ միջոց: Հենց այդ համոզմամբ է նա պատժում թեջիրլեցի Օսմանին, չոփուր Ալիին, օվաջի Քյոսեին ու մյուս մարդասպաններին: Կարոն վրեժ ունի, վրեժ իր երկրի կորստի համար, վրեժ անապատներում անթաղ մնացածների, իր մարտական ընկերների կորստի, թշնամու ցուցաբերած անգթությունների ու հայատյացության, կրկնվող նորանոր սպանությունների համար:

Ինչպես բնութագրում է նրան Միքայելը, *«երկու մարդ կա նրա մեջ»*, ու նրան հասկանալը դժվար է. այդ մարդը *«և վրեժ է գործում, և շարականներ է սիրում»*: Եվ իրոք, լինելով գենքի մարդ՝ Կարոն չի կորցրել այն ամենը, որ մարդկային է ու գեղեցիկ: Նա էլ շատերի նման ձգտում է իր ընտանիքն ունենալ ու խաղաղ կյանքով ապրել: Խոնարհված վանքից եկող պատարագի մեղեդին նրան մոռանալ է տալիս գենք ու թշնամի, հոգեպես նա վերանում է

թշվառ իրականությունից, մեղեդու թներով սավառնում գեղեցիկի աշխարհում:

Կարոյի այս էության մեկ այլ դրսևորում է մարմնավորված Տրդատի մտածումներում ու գործողություններում, որին թվում է, թե իր նորածին զավակով ու նրա առաջին ճիշով վերսկսվում է նոր կյանք, և այդ նոր կյանքը ջանում է պահպանել թշնամու դեմ կռվելով՝ համոզված լինելով, որ այն մեռնելու կռիվ է և ոչ՝ հաղթանակի:

Ալաջաջյանը ստեղծել է Արամի բազմադիմի և անգամ հակասական կերպարը, որն ավելի ճշգրիտ է արտահայտում այն բարդ կացությունը, որի մեջ հայտնվել էին Ձեյթուն վերադարձածները: Հոգեխռով կասկածներն ու մտորումները անընդհատ տանջում են Արամին՝ զինվել և թշնամուն առիթ տալ հարձակվելու, թե՛ մնալ անզեն ու հույսը դնել ուրիշների վրա՝ լինեն դրանք օտար, թե Մարաշում ու Ադանայում գտնվող յուրային: Այդուհանդերձ, Արամի մտածողության ու գործունեության նշանակալի մասը էականորեն տարբերվում է վերոհիշյալ հերոսների տրամադրվածությունից ու դիրքորոշումից: Արամը, որ կռվել է Ֆնդիճաքում, Արմենասարում և վաստակել «Ամանոսի առյուծ» մականունը, հանդես է գալիս որպես *ամեն զնով* խաղաղ կյանք պահպանելու գաղափարի ջատագով: Այդ փխրուն խաղաղությունը պահպանելու համար նա փորձում է տնտեսական հարաբերությունների մեջ մտնել այլազգի շրջանակների հետ, անգամ հանդուրժում ինչ-ինչ ոտնձգություններ, փորձում բանակցել թշնամու զինվորական ղեկավարության հետ:

Արամը մեծ հույսեր է կապում մանավանդ ֆրանսիացիների հետ, որոնք, իրականում, հազիվ էին իրենց պաշտպանում պատերազմի պարտությունից կրկնակի գազազած թուրքերից:

Վեպի մի շարք հատվածներում պատկերվում է Արամ-Կարո հակադրությունը, որը երբեմն վերածվում է անզիջողականության, քանի որ երկուսի բևեռացված տեսակետները ճիշտ էին այնքանով, որքանով որ ճիշտ չէին: Ունենալով միևնույն նպատակը՝ փրկել ժողովրդին թուրքական հարձակումներից, նրանք խնդրի լուծման տարբեր ուղիներ են տեսնում: Կարոն շատ ավելի գործնական միջոցների է դիմում՝ հասկանալով, որ թուրքը չի հանդուրժելու հայկական պետականության ստեղծումը, Արամը ջանում է ժամանակ շահել, սպասել դեպքերի զարգացմանը, չհրահրել թշնամուն...

Շատ ավելի իրատեսական հայացքների տեր է Սիմոնյանը: Խոհուն, համարձակ, քչախոս ու գործունյա այդ հերոսը սթափ հայացք ունի կյանքի նկատմամբ և ճիշտ է կողմնորոշվում բարդ իրավիճակներում: Մյուս բոլոր գլխավոր հերոսների համեմատությամբ՝ Ալաջաջյանը քիչ է խոսում Սիմոնյանի մասին: Սակայն այն, ինչ ասվում է, համակողմանիորեն բացահայտում է նրա հայրենասեր նկարագիրը, վեր հանում մանավանդ կազմակերպչական ունակությունները:

Ալաջաջյանը նախընտրում է վեպում գործող անձանց բնութագրել ոչ այնքան հեղինակային խոսքով, որքան նրանց կատարած գործերով, իսկ

երբեմն՝ համեմատությունների ու համադրությունների կիրառմամբ՝ միշտ պահպանելով բառի կամ պատկերի սեղմությունը: Իր հերոսների բնութագրման այդպիսի հակիրճ օրինակ է ներքոհիշյալ հատվածը, որտեղ գրողը բնության երևույթների զուգադրմամբ ընդգծում է այս կամ այն հերոսին բնորոշ էական հատկանիշներ. «Անձրև... և մռայլ, ամպոտված մի դեմք, որ անձրևն էլ չգիտե: Արամը...»

Հեռագրատան վերնահարկի սենյակում՝ տամուկ լռություն, դրսի խոնավությունից ներս նետվող թաց հողի բուրմունք, և անսմայ աչքեր, լայն բացված. սևեռուն: Կարոն...

Անձրևի թելերի պես թափվող վարսերի երազանք. կաթիլների պես շոյիչ ու հով մատներ, տաք սրտի վրա իջնող թացություն, և դեռ ինչ-որ տեղ երեխայի լացի պես միալար ու սրտակեղեք անձրև... Միմոնյանը...

... Ամպ, շանթալից, շարժվող ամպ: Վարդապետը...» (Էջ 192):

Հակիրճ, բայց խիստ տիպական բնութագրումներ, որ բացահայտում են յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին և բոլորին միասին: Եվ ամենակարևորը՝ անձրևի մշտական ներկայություն, որ երկնքից թափվող սովորական անձրև չէ, այլ թշնամուց եկող երկաթե անձրև:

Վեպում գործող հերոսներից ամեն մեկն իր «ճշմարտությունն» ունի և գոյատևման իր ճանապարհն է դավանում: Ալաջաջյանի հեղինակային հայացքը իհարկե շատ ավելի լայն է և հանգում է այդ ամենի կշռադատված համադրման գաղափարին:

Արամի ցանկացածը, որ նոր կյանք սկսելն է, Զեյթունը հայերով վերաբնակեցնելը, որը կնշանակեր պետականության սաղմերի հիմնում, իրատեսական չէր, և այդ մտքին ի վերջո հանգում է նաև ինքը՝ Արամը՝ հասկանալով, որ թշնամու կողմից գրավված հողերի վրա, թյուրքալեզու շրջապատում հնարավոր չէ պետականություն ստեղծել, որ այդ հողը քոնը պիտի դարձնես և նոր մտածես պետականության մասին, որ անհող և անժողովուրդ պետականություն չի լինում: Արամի պատկերացումներում այդպես էլ չի որոշակիանում այդ պետականության հնարավոր նկարագիրը: Այդ մասին չի գրում նաև Ալաջաջյանը, ինչպես որ առհասարակ չի գրել մեր քաղաքական գործիչներից ու գրողներից* և ոչ մեկը: Ցավոք այն մեզանում գրեթե միշտ պատկերվել է որպես երկնքում թևածող մի կապույտ թռչուն, և կարծվել է, թե դրա «*իջեցումը*» բավական է, որ ստեղծվի ցանկալի դրախտային կյանքը, և կամ այն իրականությունը, որը պատկերված է Հովհ. Թումանյանի «Ոսկի քաղաքը» հեքիաթում:

Ասենք, որ իրականությունն այն է, որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ հետագայում, երբ ստեղծվել են այդ պետականություն ասվածները, այն

* Ստեփան Զորյանի «Պապ թագավոր» պատմավեպում ևս չի ներկայացվում ցանկացված պետականության ինչպիսին լինելը:

«ամենքինը չէ եղել հավասար» և ծառայել է միայն «յուրայիններին» (շահնուրյան խոսքով՝ «քեռի, որդի, փեսա») համար բարեկեցիկ ու շահավետ կյանք ստեղծելուն:

Հայ իրականության մեջ կրկնվող ողբերգական, բայց մանավանդ պետականաբանողիչ այս իրողությանը ժամանակին անդրադարձել է նաև Շահան Շահնուրը և կատարել շատ բնորոշ ընդհանրացումներ: Իր «Ազատն Կոմիտաս» հոդվածում նա գրում է. «Հայ պետականության կործանումը նման է ջերմաչափի ջախջախումին, որով նաեւ սնդիկի կոտորակումին: Հայ ընտանիքը սնդիկի այն ամրակուռ մետաղեայ գնդիկն է, որ կը ցրուի խօլաբար: ...Ընտանիքի գաղափարին միսթիքը չի կրնար սակայն փոխարինել ազգային զգացումին միսթիքը: Որպեսզի կատարուի տարտղնուած գնդիկներու այնքան ցանկալի միացումը, ոմանք պահանջը զգացին բարձրաստիճան ջերմութեան...» Եվ եթէ աչքի առջեւ ունենանք սա յառաջատուութիւնը – անհատ, ընտանիք, ազգ եւ մարդկութիւն, կը տեսնինք, որ **Հայը անշարժացած է երկրորդ հանգրուանի վրա ու չէ հասած ազգութեան աստիճանին:** Այսօր կան տարանջատ ընտանիքներ, բայց չկայ Ազգն Հայոց»¹ (ընդգծումները մերն են – Ա. Ա.):

Պետականությունը նաև երկսայրի սուր է. կարող է փրկություն ու միության ուժ լինել, կարող է նաև բաժանման ու կործանման փանաքի որդ դառնալ՝ նայած թե պետականությունը մարմնավորող կառույցները՝ բանակ, ոստիկանություն, դատարան..., ծառայում են ժողովրդի՞ն, թե՞ իշխանություններին, որոնք այդ պետականությունը հաճախ դարձնում են շահագործման գործիք: Չէ՞ որ այդ պետականությունն ասվածը զանազան դրսևորումներ ունի՝ միապետություն, ժողովրդապետություն, հանրապետություն, կայսերապետություն, բռնապետություն ... Չէ՞ որ աշխարհում քիչ չեն դեպքերը, երբ սեփական պետության լուծը ավելի ծանր է լինում: Չէ՞ որ պետականությունը չի նշանակում գոյության պահպանում: Այն ամենից առաջ արդարության մեջ ազատ ապրելն է և ուրեմն՝ ՕՐԻՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ է, որ պիտի ստեղծել աշխարհում:

Բայց դառնանք կերպարներին:

Դեպքերի զարգացումները աստիճանաբար փոխում են Արամի դիրքորոշումը: Ժողովրդին «ապրել տվորեցնել» ու «խաղաղ կյանք» ապահովել ցանկացող Արամը համոզվում է, որ թշնամին միշտ էլ գալու է և այրելու ու ավերելու է կառուցվածը՝ լինի դա տուն, թե եկեղեցի: Այդ համոզման արտահայտություններից մեկն այն պատասխանն է, որ Արամը տալիս է թուրք փոխգնդապետի վերջնագրին. «Շինեցե՛ք մեր տները, և մենք կհանձնենք գորանոցը: Ջենքերը չենք տա. եկե՛ք, առե՛ք: Ջինվորացու չունենք: Սպանվա-

* Նկատի է առնվում հեղափոխությունը:

¹ **Շահնուր Շ.**, Ազատն Կոմիտաս, Երևան, 2003, էջ 13-14:

ծին¹ ծառայության չեն կանչում» (Էջ 207): Ի դեպ, թուրքերի կողմից ներկայացված վերջնագիրը, ըստ որի՝ զեյթունցիները պետք է դատարկեին իրենց զբաղեցրած գորանոցը, հանձնեին զենքերը և զինվորագրվեին միլիական բանակին, եթե մի կողմից ապացույցն է այն բանի, որ Արամի ծրագրերն անիրագործելի մի բան էին, մյուս կողմից հաստատումն է այն ճշմարտության, որ օսմանցին բոլոր ժամանակներում հետամուտ է մի նպատակի՝ Թուրքիան տեսնել առանց այլազգիների, մանավանդ՝ առանց քրիստոնյաների:

Այդ նույն ողբերգական իրադարձությունները սկսում են փոխել նաև Փառենի նման «ամուր կոճղին», նաև ֆիզիկապես. «Այն, որ մախրենու վրա փոսիկներ են առաջանում, և կեղևը փորձում է ծածկել փոսիկները, այն, որ արցունքի պես կաթում է խեժը և գնդիկի պես չորանում, այն, որ շերտավորվում է բնի վրա և դյուրավառ ճյուղ է դառնում, Փառենն է, հին կոճղը, հին մախրենին, որ մի ժամանակ շարժվում էր, տեղափոխվում հողի վրայով, ժայռից ժայռ, բարձունքից բարձունք: Այտերը փոս էին ընկել, աչքատակին առաջացել էին տուպրակիկներ. ծնոտը մազակալվել էր, ու մորուք էր աճում, շորերը պատառոտված էին, հնամաշ: ...Փարթամ ուսերի վրա ո՞վ էր դրել այն անտեսանելի ծանրությունը, որ ստիպում էր կքվել: ...Կարծես կայծակ էր խփել մախրենու կատարին» (Էջ 209):

Վերադարձի վճիռը ճիշտ համարել, մնալ ու շարունակել սերունդների կյանքը, թե՞ թողնել երկիրն ու հեռանալ՝ փրկելով այդ նույն սերունդների վաղվա կյանքի ընթացքը: Այս հարցը տարբեր ձևակերպումներով վերադառնում է արժարժվում: Ալաջաջանի պատասխանը հստակ է. իրականությունն այն է, որ վերադարձել է կիլիկիահայության մի հատված, ուրեմն ճշմարիտը նրանք են: Խնդիրն այն է, թե ինչպես են նրանք շարունակելու գոյատևել. Ալաջաջանի պատասխանը այստեղ ևս հստակ է՝ **ձգտել խաղաղության և պատրաստ լինել անհավասար կռվի:**

Որտե՞ղ է ճշմարտությունը, և ո՞վ է իրավացի: Հարց, որ հաճախ է ծագում վեպն ընթերցելիս:

Կարող է թվալ, թե վերոհիշյալ ուղիները տարբեր են, անգամ՝ իրար հակասող: Իրականում դրանք նույն ժողովրդի դառը ճակատագրի հնարավոր երկու ընթացքներն են՝ մեկը մյուսով պայմանավորված, մեկը մյուսից բխող:

Հեղինակային ասելիքն էլ հենց այդ է. չկա ու չի կարող լինել խաղաղ կյանք, եթե պատրաստ չես զենքով այն պաշտպանել. զենքը խաղաղության երաշխիքն է, խաղաղությունը՝ զենք ունենալու հնարավորություն:

Զենքի հարկը ճիշտ է պատկերացնում նաև Թագաճյան վարդապետը, որը երիտասարդության տարիներին քիչ կռիվներ չի մղել և այժմ, երբ տարիքն առել է, շարունակում է հավասարապես ծնրադրել իր հոգուց անբա-

¹ Հասկանալ՝ եղեռնի գոհերին:

Ժան երկու աստվածների՝ Քրիստոսին և Փրկիչ զենքին: Նրա մասին հեղինակը գրում է. «...ճակատագրի ու աստծո դեմ սև մի ուրվական, որ գնում էր չգիտես ուր, մարդկանց հոգու սևությունը պախարակելու» (էջ 43):

Հանձին վարդապետի՝ Ալաջաջյանը կերտել է ազատ, արդար ու հավատավոր մարդու առիւնքնող մի կերպար: Վարդապետը մեծ նվիրում ունի առ քրիստոնեական հավատքը և նույնքան էլ «արի արանց» հայ մարդ է՝ փառավոր անցյալով. «Սա այն վեղարավոր հերոսն է, որ ձի նստած արշավել է Բերդուս-չայի թշնամիների վրա, սա այն հերոսն է, որ այս գորանոցում ապաստանած թշնամի գորքերին գերեվարեց...» (էջ 137):

Միևնույն ժամանակ, նա ժողովրդական ավանդույթների, ծեսերի ու տոների պահապանն է, որոնք նույնպես գոյատևման կոլաններ են, ժողովրդին **ժողովուրդ** պահելու հզոր ուժ:

Համատարած անելանելիության ու դատապարտվածության մեջ Ձեյթունի գորանոցում ու նրա շրջակա տներում ծվարած հազար չորս հարյուր հայերը ջանում են մոխրակույտերի մեջ կյանքի նշաններ դրսևորել, սիրել ու սիրվել, ինչպես, օրինակ, Միքայելն ու Օսանը, Փոփոն ու Կատարինեն, ինչպես Տրդատը՝ իր նորածին մանկանը, ուրախանալ, ինչպես Թումասն իր թոռներով, ինչպես վարդապետը՝ ամենօրյա իրենց աղոթքը հնչեցնել, ունենալ իրենց տունը, իրենց հողում ծնվել ու այդ հարազատ հողում էլ թաղվել: Զե՛ որ իրենցն էր Ձեյթունը, ու իրենք էլ պատկանում էին Ձեյթունին:

Ալաջաջյանն այդ ամենը խտացրել է բազում կոիվների բովով անցած Միքայելի կերպարում: Հոգով ու մարմնով վիրավոր Միքայելի՝ այս աշխարհում մեն-մենակ մնացած այդ մարդու, որը «ծնողներ չունեն, սպանել էին: Քույր ու եղբայր չունեն, սպանել էին, ազգական ու բարեկամ չունեն, սպանել էին» (էջ 63), և նրան խնամող այրի Օսանի միջև հյուսված սիրո մի պահի պատկերը վեպում հնչում է որպես խաղաղ կյանքի հիմն, արևազալի ծնրադրում, սիրո նշխարի հավերժացում, գեղեցկության փառաբանում, բնական կյանքի շարունակում. «Արևը ներս ընկավ գորանոցի բակից, Օսանը՝ դռնից: Միքայելի վիրավոր ուսն այլևս չէր ցավում...»

Օսանը մոտեցավ, նշխարի մի մասունք տվեց:

... – Գրկիր ինձ, Օսա՛ն, նստեմ, կանգնեմ, դիտեմ արևազալը:

Օսանը կռացավ, թևը նետեց Միքայելի մեջքին և ինչ-որ ուժ այն մագնիսեց տեղում: Վզի տակ, այտերի վրա, մազերի մեջ Միքայելի շուրթերն էին, շրշող շուրթերը: ...Հետո չիմացավ, թե ինչու ինքը կիսամերկ պառկած է Միքայելի կողքին ու փափլիկ, ճերմակ ուսերը դուրս են մնացել վերմակից, և Միքայելը ավելի ու ավելի է սեղմվում իրեն, և ինքը՝ Միքայելին: Բայց ինքը սեղմվում էր վախից, աշխարհն է ներշնչել, մենակությունից, որ կյանքն է պարտադրել, և առնական թների կարոտից, որ այրիությունն է պատճառել: ...Գեղեցիկ էր Օսանը, շա՛ տ գեղեցիկ...» (էջ 55-56):

Միքայելի և Օսանի հարաբերություններով թեև «անտեսվում» է Ձեյթունում ընդունված «պատվո օրենքը», բայց դա հենց ինքը՝ «կյանքի օրենքն» է,

որ կյանքի հաստատումն է դառնում, սիրո ու մարդու մեծարումը: Նաև այդ ամեն բնականի ու մարդկայինի դեմ էին գործում թուրք մարդասպանները: Արևախում այդ ցեղի բուն էությունը գրողը բացահայտում է թուրք սպայի՝ հղի Օսանին ասված խոսքերով. «*Մենք հայի դեմ ենք կռվում և նշանակություն չունի, թե այդ հայը կին է կամ երեխա, ծերունի է կամ պառաւ, ծնվում է կամ ծնվելու վրա է*» (էջ 223):

Ձենք պահանջող թշնամուց մշակման համար փոքրիկ հողակտոր խնդրելու գնացած Միքայելը նենգորեն սպանվում է: Նրա մահը ազդակ է դառնում զեյթունցիների համար մեկ անգամ ևս համոզվելու, որ իրենց մահը ևս անխուսափելի է, և ոչ մի պարագայում չի կարելի վստահել թշնամուն, որ պիտի հնչեցնել վրեժի փրկարար երգը. «*Երգը փրփրաց, ծավալվեց... Դա մի դղիրդ էր, որոտ: ... Հեղեղվում էր շառաչող գետը... Շարժվում էր հողը...*» (էջ 191):

Վեպում առկա են նաև մի շարք այլ հաջողված կերպարներ՝ Բու Մանուկը, Նազարեթը, Ժանգ Սեդրակը, պատանի Փոփոն, ծերունի Թումասը, որը մարմնավորում է հայ մարդու ու բնության հավերժական կապն ու միաձուլումը, որոնք թեև հանդես են գալիս առանձին դրվագներում ու դեպքերում, սակայն իրենցով տիպականացնում ու ամբողջացնում են շրջանի համապատկերը, արտացոլում ժողովրդական զանգվածների մտածողությունն ու զգացողությունը, դրսևորում համարձակության ու քաջության օրինակներ:

Ժողովրդական կամքի ու իմաստության արտահայտիչ է Արամի հայրը, որն իր պատրաստած վերջին գենքը տալիս է Փառենին՝ նրան ու մյուսներին ուղղելով իր ծերունական պատգամը. «*Կռվեցե՛ք մինչև վերջին շունչը: Եթե փամփուշտը վերջանա, կռվեցե՛ք քարերով, քարը վերջանա՝ փայտերով, փայտը ջարդվի՝ ձեռքով ու եղունգներով. կռվեցե՛ք մինչև արյուն չմնա երակների մեջ*» (էջ 211-212):

Դարերի խորքից եկող այդ պատգամը ապրեցնող այն ուժն էր, որ հնչել էր ու հար հնչելու է հայ մարդու համար, նրա գոյատևելու երաշխիքներից մեկը նաև գալիքի քառուղիներում: «*Ա՛զգ, – գրել է Շահնուրն իր «Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը» գրքում՝ խոսքն ուղղելով ողջ հայությանը, – Կռուէ՛ ամբողջութեամբը քու միսերուդ: Եթէ՛ միսերդ ինկան պատառ-պատառ, կռուէ՛ դնդերներդ վդ, ջիդերդ վդ, երակներդ վդ:*

Եթէ պայքարը զանոնք լափեց՝ կռուէ՛ ոսկորներդ վդ:

Եթէ ոսկորներդ փշրուեցան, կռուէ՛ ծուծո՛ վդ:

Եթէ ծուծ չմնաց, կռուէ՛ աճիւններդ վդ:

Եթէ ասոնք ալ տարտղնուեցան, կորուսուեցան, չքացան, այն ատեն կռուէ՛, ազգ, Հերոսո՛ վդ»¹:

Ալաջաջյանը վեպում կերտել է թշնամու, հատկապես ջարդարար թուրքի տարաբնույթ տիպեր՝ խարդախ, նենգ, անարդար և մանավանդ՝ դաժան՝

¹ Շահնուր Շ., Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը, Պէյրուք, 1958, էջ 9:

Շնքեթ, Շեքեբ և այլք՝ բոլորն էլ օժտված ընդհանուր նույն վարքով՝ թալանչի (Հակոբ Մնձուրին ասում է՝ թուրքը «խառնուածքով սպառող է, արտադրող չէ»), մարդասպան ու հայատյաց: Այդպիսի մեկն է Ալի Քեհյան. վանք անարգող, ամբարտավան, Աստծո տուն տրորող հոխորտ այդ արարածին երբ Տրդատը շանսատակ է անում, Ժանգ Մեղրակը հարկ է համարում քաշել նրա ականջը և ասել մի քանի բառ, սովորական մարդկային բառեր. «*Լավ բան չէ խաղաղ հողագործին սպանելը, հասկացա՞ր*» (էջ 54):

Սակայն թուրքը ինչպես կենդանության ժամանակ այդ չէր հասկացել, այնպես էլ մեռած ժամանակ այն չի հասկանում: Իսկ առհասարակ քանի՞ թուրք կարելի է գտնել, որ հասկանա սովորական մարդկային այդ խոսքը: Եվ կա ը որևէ արդար գործ, որ կատարվեր այդ երկրում, երկիր, որտեղ միշտ էլ տիրել են ավերն ու սպանողը, երկիր, որի ողջ պատմությունը ամփոփվել է արյան հեղումների ու այլոց հայրենիքների գրավման մեջ:

Վեպի երկրորդ մասի սկզբում ներկայացնելով Մարաշ քաղաքի ողբերգական վիճակը՝ գրողն այն նմանեցնում է բանտի: Թուրքերը գրավել էին քաղաքը, ոչնչացրել ֆրանսիական զորագունդը:

Այսպես կոչված «*դաշնակից*» պետությունները այդպես էլ չզինաթափեցին Անատոլիայում հավաքված քեմալական բանակը, որը, օգտվելով այդ «*դաշնակիցների*» միջև առկա անհաշտելի հակասություններից, զինվեց նրանց իսկ օգնությամբ և օրեցօր է՛լ ավելի հզորացավ:

Մարաշի անկումից հետո Զեյթունը կորցնում է իր կապը նաև Հաճընի ու հայաբնակ այլ վայրերի հետ՝ դառնալով աշխարհից կտրված մի օազիս՝ շրջապատված թուրքական բնակավայրերով:

Հակիրճ, սակայն սպառնալիչ է Ալաջաջյանի կողմից ծովերից այն կողմ գտնվող Ալբիոնին* տրված բնութագրերը, որը հավասարապես վերաբերում է մյուս բոլոր մեծ տերություններին. «*Անգլիան իր շահերի շունն է*» (էջ 70): Ողբերգական դեպքերի զարգացումներին զուգընթաց՝ այդ ճշմարտությունը ամրակայվում է վեպի նաև այն հերոսների մտորումներում, որոնք իրենց հույսերը դեռ կապում էին եվրոպական տերությունների հետ: Ֆրանսիացի ենթասպա Դյուրեի հետ (ով միակ ազնիվ ֆրանսիացի զինվորականն է ու լավ գիտի իր պետության խարդավանքների դրդապատճառները) զրույցից, հայ լեգեռնական ուժերի զինաթափվելուց ու, մանավանդ, այրված Մարաշից դեպի Սիրիա փախչող հայ գաղթականներին տեսնելուց հետո Փառենը ևս հանգում է այն վերջնական մտքին, որ ամեն գնով պետք է զինել Զեյթուն վերադարձած ժողովրդին, որպեսզի մարաշցիների ճակատագիրը չուներեն, որ Արամի՝ «*բնական կյանք*» ստեղծելու ձգտումը ոչ մի հենարան չունի, որ զենքը պաշտպանվելու միակ միջոցն է՝ փրկելու ոչ միայն մարդկանց, այլև

* Բրիտանական կղզիների հնագույն անվանումն է, որն օգտագործվել է թե՛ հին հունական և թե՛ հին հռոմեական գրականության մեջ:

հողը, տունը, ունեցվածքը, հոգևոր արժեքները, ամեն հայկականը, և որ այդ փրկությունը կարող է լինել երկու ձևով՝ փրկվել կովելով ու զոհվելով և փրկվել կովելով ու ազատվելով՝ երկու դեպքում էլ ելքը զենքի հետ կապելով:

Ընտրությունը միակն էր, և այն հաստատվել էր դարերի փորձառության, որի վերաբերյալ հստակ եզրահանգումներ ունի նաև Փառենը. «*Հենց որ զեյթունցին վայր չի դրել զենքը, ստեղծվել է մի պետություն, որ գրի է առել, ասենք, Պապուկ քահանան ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու ձեռագիր «Հայսմավուրքի» վերջում: Եվ ի՞նչ է Զեյթունից մինչև Վերջնասար հասնող հողակտորը, եթե ոչ ննջարան՝ հերոսների դամբարան, ռազմադաշտ ու խեղդվող ազատության կյանքի վերակոչը: Քանի-քանի դար վայր չդրվեց զեյթունցու զենքը, և քանի-քանի դար սրբազան հուշարձաններ կանգնեցրինք: Միայն մեկ անգամ, լոկ մեկ անգամ զենք չվերցրեց Զեյթունը, 1915-ին... Անեծք, անիծյալ թվական... Եվ հերոսական դամբարաններ չերևացին, մեր շիրիմները մնացին անհայտ» (էջ 152):*

Փառենը, ի տես փլուզումների ու ավերների, իր օրագրություններում նշումներ է կատարում, որոնք յուրատեսակ **նամակներ** են՝ ուղղված հայ սերունդներին: Այդ գրությունները դրսևորում են ոչ միայն Փառենի հոգում տիրող փոթորկումները, այլև մատնանշում են այն կորուստները, որոնք սպասվում էին Կիլիկիայի հայաթափությամբ՝ հավատափոխություն, հիշողությունների վերացում և այլն. «*Հրաժեշտի երգ եմ գրում, և հայ ժողովուրդը Կիլիկիայի համար կդառնա պատմություն, երգ, հառաչանք. Կիլիկիան էլ հայ ժողովրդի համար կդառնա պատմագիրք. քարտեզ...*» (էջ 177): Նմանություն պետք չէ՝ տեսնել վերոհիշյալ տողերի արտահայտած մտքի և Արարատ լեռը լոկ որպես նկար մեզ տրված իրողության միջև...

Այս առումով վեպում շոշափվում են ոչ միայն վերը նշված մի շարք կարևոր հարցեր, այլև մերօրյա տարաբնույթ արդիական այլ խնդիրներ, որոնցից մեկն էլ տեղաբնիկների ու այլազգիների օսմանացումն է ու ազգությացումը: Մուսուլմանացման այդպիսի օրինակներով՝ բերդուցիներ, կարամանլիներ, որոնց նախնիները հայեր են եղել, Ալաջաջանը ցույց է տալիս հավատքի, մշակույթի ու ինքնության այն կործանարար վախճանը, որ սահմանված է Թուրքիայի տիրապետության մեջ մտնող բոլոր ազգությունների համար (պատմական այդ իրողության հաստատումը չէ՞ այն, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 16-17 միլիոն հաշվվող թուրքերը այսօր 80 միլիոնն անց են):

Փլուզման ու կործանման գիտակցումը Փառենի աչքերից ցավի ու զայրույթի արցունքներ է հոսեցնում. «*Այդ արցունքները բխում էին բիրբերից և բիրբերի մեջ ավերակված Ծամնդավն էր, մոխրացած մի հայսմավուրք, կիսափուլ Կարմիր բերդը, պատառոտված մի սաղմոս, մզլոտած մագաղաթներ,*

Կապանի բերդի մերկ սյուները, Շողականը... Շիրմաքարը գողացված՝ Օշին իշխանի հողաթումբը, տապալված խաչքարեր... և այս բոլորին հաջորդող ս. Գևորգ և ս. Աստվածածին եկեղեցիների անմարելի հրդեհները: Էլ ինչպե՞ս լաց չլինե՞ր հսկան: Վեց հարյուր տարվա մի լաց էր, և արցունքները վեց հարյուր տարիների թացություն ունեին» (էջ 82-83):*

Թուրքերի և ֆրանսիացիների կողմից հայաբնակ Մարաշի երեքօրյա ուժակոծության վերաբերյալ շատ ուշագրավ դիտարկում ունի գրողը, որն իր մեջ խտացնում է բոլոր ժամանակների նվաճողների վարկը. «...ավերում են նրանք, որոնք ոչինչ չեն ունեցել այս երկրի վրա, այս հողում, չեն տվել ոչ մի բարիք... ավերում են, որովհետև երկիրը իրենցը չէ, եկել են տիրապետելու. և՛ փախչողն է այդպես եկել, և՛ հաղթողը...» (էջ 86):

Այդպես էլ ֆրանսիացիներին հավատացող հայերը փլատակներ ստացան. թուրքերի հետ խաղաղ ապրելու՝ Արամի և նրա նման մտածողների հույսերը ավերակների տակ մնացին:

Ֆրանսիայի վարած ուխտադրուժ քաղաքականությունը սպառիչ է բնութագրում հեղինակը վեպում ներկայացված հենց ֆրանսիացի Դյուրեի նկարագիրը գնահատելիս. «...արդարամտության այդ զինվորը ֆրանսիացի է, բայց ֆրանսիացին Դյուրե չէ»: Ու այդ «չէ»-ն զինաթափել տվեց տասը հազարանոց հայկական լեգեոնը, ձերբակալեց ու աքսորեց Կիլիկիայի ինքնավարությունը հռչակած հայկական կառավարության անդամներին, որի հետևանքով այդ «անկախությունը» ընդամենը մեկօրյա կյանք ունեցավ:

Ամերիկացիների վերաբերյալ ևս վեպում առկա են իրականությունից բխած եզրահանգումներ: «Որքացնել են տալիս ժողովրդին,– գրում է Ալաջաջանը,– որպեսզի հետո հավաքեն նրա որբերին» (էջ 89):

1919 թվականը ոչինչ չէր տվել զեյթունցուն, 1920 թվականը ևս կորստաբեր էր եղել նրա համար՝ «անձին ու անպտուղ» (հայոց պատմության դառնադետ շղթայում կրկնված ի՛նչ օրինաչափություն): Եվ հիմա 1921 թվականն էր, Նոր տարի, իսկ իրականում ամեն ինչ հինն էր, ու այդ հինը 1915 թվականն էր՝ իր թողած անապաքինելի վերքերով:

Համատարած այդ հուսախաբությունների մեջ զեյթունցին այլևս պիտի կռվեր ոչ թե հաղթելու, այլ, ինչպես Ալաջաջանն է գրում, «...կռվում էին... որպեսզի ոչնչանան» (էջ 90), ու պատահական չէ, որ այդ կռվողներն իրենց ճանապարհի երկարությամբ ձգվող քարայր-մենաստաններին յուրահատուկ նոր անվանումներ են տալիս՝ Նահատակության քարայր, Մուրբ նպատակի քարայր, Մարտիրոսության քարայր, Վրեժի քարայր: Այն վրեժի, որ միայն իրենցը չէր, այլև անապատներում մնացածների, անթաղ մնացածների, գաղթի ճամփաներում խողխողվածների:

* Թուրքիան, նվաճելով տեղաբնիկ ժողովուրդների հայրենիքները, սեփականացրել է նաև այնտեղ առկա պատմական ու մշակութային արժեքները և դրանք վերագրելով իրեն՝ զբոսաշրջության միջոցով ապահովում է իր տնտեսության զարգացումը:

Ամբողջ վեպի ընթացքում ծավալվող այս դիրքորոշումը ազգային այն արժեքներից մեկն է դառնում, որն արտացոլում է հայ մարդու դիմադրողական ոգու ուժը, որը հակադրվում է ու հակակշիռ է այն սնանկ տեսակետի, թե համակերպությամբ ու հաշտվողականությամբ կարելի է գոյատևել և առաջադիմել:

Համաժողովրդական ընդվզումը, անխորտակելի ու անհողորդող կամքի դրսևորումը վեպում այլաբանորեն է արտահայտված Ձորագետի նկարագրությամբ. *«Ձորագետի ահեղ հոսանքը զարնվում է ապառաժյա բնաթմբին... Ապառաժները ետ են մղում հոսանքը, ստիպում են ջրերին պտտվել, խառնվել իրար, ռոնալ ու ինքնապտույտով գտնել նոր հուն, այսինքն՝ թեքվել դեպի արևմուտք: Աղմուկը ահավոր է, գոռգոռում են ժայռերը, ջրերը, խճաքարերը, աղաղակում է գետի անհայտ հատակը, անդնդանում, կտրվածքից կաղկանձում է ջրապտույտը, քարերը զարնվում են իրար, ալիքները խոյանում են վեր...»* (էջ 112):

Այդպես գրում էր Խ. Աբովյանն իր «Վերք Հայաստանի» վեպի «Զանգի» գլխում, այդպես գրում են միայն կրակված հոգիները: Պատկերն իրոք ուժեղ է ու խոր և վկայում է, թե Ալաջաջյանի ստեղծագործական երևակայությունը ինչպիսի՝ բարձունքների կարող է հասնել:

Ձորագետի ջրերի նման ալեկոծ է Փառենի հոգին, ու նա իրոք նման է հայրենի այրված մախրենուն: Փառենից չեն տարբերվում Կարոն, որի ներաշխարհը դատարկվել է վանքում լսած մեղեդիներից, Արամը՝ այլևս հուսաթափ պետականություն ունենալու երազանքներից, Սիմոնյանը, մյուս զեյթունցիները՝ բոլորն էլ լեցուն հարազատների հին, նոր ու սպասվող մահերի վշտերով:

Անխուսափելի մահվան այդ նույն ճանապարհին են հայտնվել ամենքը: Այդ դատապարտվածությունից ազատվողների կյանքը հավասար էր լինելու մի ուրիշ մահվան, որի համար էլ ողբում ու լաց են լինում Փառենն ու Սիմոնյանը. *«... լքում ենք մեր հայրենիքը... Մեր հայրերի գերեզմանները այցելու չեն ունենա... Ետ դարձ չկա...»*

– *Էլ չենք տեսնի մեր ծննդավայրը...*» (էջ 281):

Զեյթունցիներն իրենց հարազատների գերեզմանները թողել էին Դեր-Զորում, այժմ հոգևոր ու ազգային սրբությունները թողնելու էին թշնամուն, և իրենք մնում էին իրենց գերեզմանների հետ միայն:

Իրենց վերջին կոիվը զեյթունցիները մղում են եղեգնուտում: Անգիջում մի կոիվ, որ մղվում է ոչ թե ապրելու համար, այլ մեռնելու՝ իրենց մահով հավերժացնելու համար այն ամենը, ինչը որ Ուլնիա աշխարհին էր ու նրա մարդիկ: Մի ամբողջ եղեգնուտ էր ինքը՝ Զեյթունը, և առանձին-առանձին մի-մի հավերժական եղեգներ էին իրենք՝ զեյթունցիները, որոնց նախորդների մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, այնքան հուզաթով գրել էր Զեյթունի 1860-ականների երգիչ Մկրտիչ Պեշկյաշյանը, և ում տողերը այնքան հարիր պիտի գային նաև Ալաջաջյանի վեպի նահատակ հերոսների համար՝

«ոչ փող զարկեին» և «ոչ արձագանք լեռնասոյգ»։ Նրանց համար չհնչեցին նաև «ողորոց երգեր սրտայոյգ»։ Նրանք մնացին իրենց փառքի հետ միայն և հենց դրա համար էլ պիտի «շա՛տ ապրեին»։

Հաղթեցի՞ն, պարտվեցի՞ն զեյթունցիները... ոչ ոք չի կարող ասել։ Գուցե և չհաղթեցին, բայց և չխոնարհվեցին ու մնացին կանգուն՝ բարձր, սլացիկ, հպարտ, անկոր, ասել է՝ անմահ։ Բայց դա անիմաստ նահատակություն չէր, այլ մահ հանուն ազատության ու ազգային սրբազան ուխտի։ **«Ինչպիսի՞ ժողովուրդ։ Մի տասնամյակ էլ չկա, և՛ երկու եղեռն տեսավ։ Միայնակ թողեցին նրան և՛ աստված, և՛ մշակույթի պաշտպանները, և՛ քաղաքակրթություն քարոզող Եվրոպան, և՛ մենք։ Մենք մեզ միայնակ թողեցինք»**,- իրավացիորեն ընդհանրացրել է Ալաջաջյանը (էջ 289) (ընդգծումը մերն է – Մ. Մ.)։

Եվ ուրեմն, նրանք բոլորն իրենց կյանքով ու պայքարելու անհողորդող կամքով գրեցին մեր պատմության ոսկե էջերից մեկը՝ զեյթունցիների հերթական հերոսամարտը, որի մասին վկայում են նաև Զեյթուն աշխարհի ժայռերի ցցվածքներին ու հաստաբուն ծառերին փորագրված գրությունները՝ 1919, սեպտեմբեր..., 1920, մայիս, հունիս..., կովում է Հաճընը, կովում է Այնթապը, «1921, հունիս..., 1921, սեպտեմբեր, 1921՝ կոիվը դեռ շարունակվում է...»։

Ինչպես Փառենը, այնպես էլ ամեն մի զեյթունցի եղավ հենց այն մարդը, որ Երեմիա մարգարեի բերանով արտահայտտում էր Տիրոջ միտքը, որ **«Ես այն մարդն եմ, որ տառապա՛նք տեսա»**։

Եվ պատահական չէ, որ վեպի ավարտին Փառենը գնում է աշխարհին վկայելու, որ չի վերջացել Զեյթունի հերոսամարտը, հաղորդելու, որ «դեռ իննսունինը մարդ կա մեռնելու» պատրաստ և հաստատելու, որ թեև թշնամին ժխտում է հայության իրավունքները, բայց չի կարող ուրանալ նրա աճյունները, նրա հին ու նոր զոհողությունները, և որ այս վեպն էլ այլ բան չէ, քան այդ իննսունինը ապրող մարդկանց, այն հազար երեք հարյուր զոհվածների ու նաև մի ամբողջ ժողովրդի **ցած չդրվող զենքի պատմություն**, ձեռքերին զենք ու հոգում վրեժ ունենալու պատմություն։

Մանրագինն դիտարկելու դեպքում վեպում կարելի է նաև վիճելի հատվածներ տեսնել, օրինակ՝ համոզիչ չէ, որ թուրքերի դեմ կռիվների բովով անցած և պետականություն ստեղծելու երազանքով տարված Արամը Մարաշի զորքերի հրամանատար Շևքեթի հետ կնքեր մի համաձայնագիր, ըստ որի հենց պետական գործառույթները՝ հայերի ազատ երթևեկության երաշխավորում, քայմաքամի կողմից իրավունքների թույլտվություն, պարենով ապահովելու խոստում և այլն, պետք է հանձնվեին թուրքերի տնօրինությանը։ Կամ, ինչպե՞ս կարող էր Մարաշի թեժ պաշտպանության ժամանակ Փառենը նստեր ու լաց լիներ՝ փոխանակ կռվելու։

Քիչ են համոզիչ նաև Տրդատի վարմունքն իր կնոջ նկատմամբ ու մանավանդ նորածին որդուց՝ այդ «ծանր» բեռից, անմարդկայնորեն ազատվելու արարքը։

Վեպում չի հիմնավորվում նաև ութ «դասալիքների» հեռանալը մի քանի ժամ հետո սպասվելիք կովից առաջ, և այդ այն դեպքում, երբ Արամը կատարել էր նրանց պահանջը: Անհիմն են հնչում նաև Սիմոնյանի այն խոսքերը, որ իբր թե Հաճընի շրջակա թուրքերը հայ իշխանավորներից ավելի գոհ են, «քան էին իրենց սեփական իշխանության օրոք»:

Մանավանդ անընդունելի է հեղինակային այն միտքը, թե թող լինեն քրիստոնյա և մուսուլման հայեր...

Բայց, ինչպես ասում են, նման դրվագները բացառություններ են և չեն ազդում վեպի բազմընդհանուր արժանիքների վրա:

Արծրուն Ավագյան – *Երբ եղեգները կանգուն են*

Հոդվածում ներկայացվում է հայ գրականության տաղանդավոր գրողներից մեկի՝ Ստեփան Ալաջաջյանի լավագույն գործերից մեկը՝ «Եղեգները չխոնարհվեցին» վեպը, որի առաջին հրատարակությունից թեև անցել են տասնամյակներ, սակայն այն մեզանում ըստ էության և համակողմանի մինչև այժմ չի ուսումնասիրվել ու արժևորվել: Վեպում պատկերվում է դերգոյան անապատներից հրաշքով փրկված և Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Զեյթուն վերադարձած կիլիկիահայության կյանքը, որը տևեց ընդամենը երկու-երեք տարի, և այդ՝ ոչ միայն թուրք մարդասպանների գործունեության հետևանքով, այլև մեծ տերությունների վարած շահադիտական քաղաքականության ու մանավանդ Ֆրանսիայի ուխտադրուժ վարքագծի պատճառով: Բարձր գնահատելով վեպի գաղափարական ու գեղարվեստական արժանիքները, մեկնաբանելով կերպարակերտման համակարգը՝ հեղինակը հատկապես շեշտադրում է վեպում արծարծված խնդիրների արդիականությունը: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ Ալաջաջյանի վեպը, գեղարվեստական պատում լինելուց զատ, նաև պատմական արժեք ունեցող *վկայախոսություն* է, Ուլնիա աշխարհի պատմամշակութային արժեքների վկայաբանություն, ժողովրդական ավանդույթների, ծեսերի ու հոգևոր այլ արժեքների գնահատում, որոնք ժողովրդին ժողովուրդ պահելու հզոր ուժ են: Վեպում առաջադրված գլխավոր խնդիրը՝ գոյատևել՝ հիմք ունենալով պայքարը, կարևոր է ոչ միայն մեր ոչ վաղ անցյալի հերոսական էջերը չմոռանալու, այլև գալիքի ուղիները ճշտելու առումով: Զեյթունցիները մեկ անգամ ևս հաստատեցին, որ հայրենի եզերքում ապրելու միակ երաշխիքը թշնամու դեմ պայքարն է: Ալաջաջյանի վեպն այլ բան չէ, քան մի ամբողջ ժողովրդի ցած չորվող գենքի պատմություն ու ասք:

Арцрун Авагян – *Несгибаемые тростники*

Ключевые слова – Степан Аладжаджян, Франция, Зейтун, роман, мировая война, турецкие убийцы, историческая ценность, народные традиции, обряды, борьба, художественные повествования, свидетельство, родные края

В статье рассматривается одно из лучших произведений талантливого армянского писателя Степана Аладжаджяна – роман “Тростники не согнулись”. Несмотря на то, что со времени первой публикации романа прошли десятилетия, тем не менее, по сути он до

сих пор не изучен всесторонне и не оценен. Роман изображает жизнь киликийских армян, чудом спасшихся в дерзорских пустынях и вернувшихся после мировой войны в Зейтун. Такая жизнь продлилась всего два-три года не только вследствие деятельности турецких убийц, но и ввиду корыстной политики крупных государств, в особенности вероломного поведения Франции. Высоко оценивая идейно-художественные ценности романа, рассматривая систему изображения персонажей, автор подчеркивает актуальность проблем, отраженных в романе. Он выдвигает мысль о том, что роман Аладжаджяна не только является художественным повествованием, но и свидетельством, имеющим историческую ценность, свидетельством историко-культурных ценностей Улнии, оценкой народных традиций, обрядов, духовных ценностей, которые выступают огромной силой и опорой для того, чтобы народ ощущал себя народом. Выдвинутая в романе основная проблема – выживание, борьба – важна не только в аспекте незабывания героических страниц нашей недавней истории, но и поиска путей в будущем. Зейтунцы в очередной раз подтвердили, что единственной гарантией проживания в родных краях является борьба с врагом. Роман Аладжаджяна есть не что иное, как история о том, как целый народ не сложил оружие.

Artsrun Avagyan – When the Reeds are Upright

Key words – Stepan Alajajyan, Zeytun, Deir ez-Zor, Armenian literature, novel, powers, literary merits, cultural values, murderers, survive, heroic pages, homeland

The article presents one of the best works by a talented writer of Armenian literature, Stepan Alajajyan, the novel “The Reeds did not Bend”, the first edition of which although published decades ago has not been comprehensively studied and evaluated so far. The novel depicts the life of Cilician Armenians who had miraculously escaped from the Desert of Deir ez-Zor and returned to Zeytun after the First World War, which lasted only two or three years not only because of the activities of Turkish murderers, but also because of the mercenary policies of great powers and especially the treacherous behavior of France. Highly appreciating the ideological and literary merits of the novel, commenting on the system of creating characters, the author especially emphasizes the relevance of the problems raised in the novel. He puts forward the idea that Alajajyan’s novel, in addition to being a fictional story, is also a testimony of historical value, a testimony of the historical and cultural values of Ulnia, an appreciation of folk traditions, rituals and other values that are a powerful force for the people to survive. The main idea set forth in the novel is to survive by struggling, which is important not only in terms of not forgetting the heroic pages of our recent past, but also in terms of finding out future ways. The people of Zeytun once again confirmed that the only guarantee of living in the homeland is to fight against the enemy. Alajajyan's novel is nothing but a story and a saga of an entire nation that does not put down its weapons.

Ներկայացվել է 04.02.2022

Գրախոսվել է 10.05.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022.2022

Արծրուն Ավագյան – ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (a.avagyan@ysu.am)